

Д.Т. Сыздыкова¹, А.Т. Ташимова^{1*}¹Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан

*(e-mail: a_tashimova@bk.ru)

Адам феномені: тарихи-педагогикалық аспект**Аңдатпа**

Негізгі мәселе: авторлар негізгі философиялық тезиске сүйене отырып, адам құндылықтары әлемінің феноменінің «мәңгілік» және әрдайым толғандыратын мәселесін қарастырды: адам мақсат пен құндылық ретінде көру үшін, адам туралы идеялардың шашыраңқы элементтерін мағыналы бірлікке біріктіру қажет. Оң әлеует пен прогрессивті идеяларды анықтау үшін осы мәселенің тарихын, оның генезисі мен дамуын сыни тұрғыдан зерттеу қажет. Сондықтан ежелгі дәуірден бастап бүгінгі күнге дейін адамды түсінудің классикалық дәстүріне жүгіну қызығушылық тудырады.

Мақсаты: авторлар тарихтың әртүрлі кезеңдерінде белгілі ойшылдар адамның мәні мен табиғатын қалай түсінгенін қарастыруға тырысады, бұл тарихи, философиялық және педагогикалық контексте адами құндылықтар әлемі құбылысының проблемасын жан-жақты зерттеуді қамтиды.

Әдістері: мақалада рухани және ғылыми-теориялық мәдениеттің қазіргі деңгейіне сәйкес келетін философиялық әдістеме қолданылған. Авторлар абстрактіліктен нақтылыққа өрлеу, нақты тарихизм принципі (тарихи және логикалық бірлік) сияқты ғылыми әдістерді жүзеге асырды. Нақты тарихизм тақырыптың тарихын зерттей отырып, тарихи дамып келе жатқан объектінің (үрдістің) логикасын қарастырады, бұл принцип тарихи процестің белсенді көрінуіне ықпал етеді. Тарихизм тарихи процестің мәнін оның тұжырымдамалар жүйесінде қалыптасуы мен дамуы тұрғысынан бақылап, жаңғыртады.

Нәтижелер және олардың маңыздылығы: ежелгі мәдениетте антропологиялық проблемаға бет бұруды Сократ жүзеге асырды, ол ақыл адамның ерекше қасиеті деп тұжырымдады.

Орта ғасырлардағы араб-мұсылман философиясында Әл-Фараби, Ибн Сина ілімдеріндегі адам туралы мәселе қаралды. Ибн Сина, өз дәуірінің адамы ретінде, аспан әлемінің жоғары рухани болмысы туралы идеялардан бас тартқан жоқ, бірақ сонымен бірге бұл өмірде ол адамды адамгершілік құндылықтарға бағыттады.

Кант өзінің философиясында адамның құрал емес, мақсат, тіпті мақсаттардың мақсаты екенін үнемі айтады, сондықтан адамсүйгіштік адамның ең маңызды рухани қасиеті болып табылады, бұл Канттық моральдың күшті жағы болып табылатын гуманистік принцип. Абай тұтас адамның жаңа идеалы – «толық адамды» дайындап берді. Ұлы гуманистің адамгершілік кодексі – «Адам бол» деп аталады. Абай адамның ақыл-ойы, эрудициясы, ар-намысы мен сүйкімділігі әдемі әрі күшті екенін, ол руханиятқа, білімге, білім мен мәдениетке бағытталғандығын атап өтті. Шәкәрім Құдайбердиев ар-ождан жанның алғашқы қажеттілігі ретінде адамды адамгершілік зұлымдықтан тазартып, оны рухани кемелдік пен адамгершілікті тәрбиелеуге жетелейтін ақиқат деп есептеді.

Түйінді сөздер: адам, білім, тәрбие, адамгершілік, өмір, өлім, ар-ождан, бақыт, жақсылық, жауапкершілік

Кіріспе

Адам феномені мәселесі тарих дамуының барлық кезеңдерінде дерлік зерттелді. Қазіргі уақытта бұл проблема өзектілігін жоғалтқан жоқ. Көтерілген мәселенің өзектілігі Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы Жолдауымен расталады – «Біздің миссиямыз – жаңа Қазақстанды құру. Біз адамдардың энергиясына, талантына және еңбекқорлығына сүйенеміз. Жаңа Қазақстанды құру бағыты елдің даму парадигмасын өзгертуге бағытталған. Біз әр қадамды ойластырып, белгіленген жолды берік ұстанамыз». Осыдан мемлекеттің жақсаруы мен дамуы қоғамға немесе әр адамға байланысты болатындығын атап өткен жөн. Әрбір адамда мынандай қасиеттер «патриотизм, еңбексүйгіштік, диалог пен компромисске келудің жоғары мәдениеті, сондай-ақ әрбір азаматтың өзін-өзі жүзеге асыруы» басым қағидаттар болады [1].

Адам феномені – бұл күрделі жүйелердің құрамдас бөлігі болып табылатын күрделі тұтас жүйе-биологиялық және әлеуметтік. Адамның мәні, барлық уақыттағы ойшылдардың пікірлерін салыстыра отырып, ешқашан адамның бар екенін түпкілікті, жан-жақты ашуға, оның құпиясын ашуға келмейді. Ол ежелгі дәуірден бері ғалымдардың назарын аударып келеді. Адам өзі үшін құпия болған және болып қала береді. Адамның проблемасы ашық және аяқталмаған проблема деп айтуға негіз бар, оны біз тек шешуіміз керек. Адамның мәні, оның табиғаты, шығу тегі мен мақсаты, әлемдегі орны, құндылықтары, өлімі мен өлместігі, адам өмірінің мәні туралы мәселе ойшылдардың негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Адам феноменінің проблемасы мәңгілік проблемалар санатына жатады. Бұл проблема

әрдайым жаңа, өйткені өмір сүру жағдайлары, мазмұны, ғылыми білімі, адамның өзі үнемі өзгеріп отырады. Әр жолы бұл басқа тарихи жағдайларда өмір сүретін, өз уақытының нақты міндеттерін шешетін, басқаша ойлайтын, сезінетін және әлемді түсінетін басқа адамның проблемасы. Адам мәселесі көптеген мәселелерді өзіне шоғырландырады, өйткені олардың кез-келгені адамның проблемасын, оның табиғатын, әлемдегі және қоғамдағы орнын шешуге негізделген.

Материалдар және әдістер

Осы мақаланың авторлары өз зерттеулерінде алғашқы дереккөздерді пайдаланды. Ежелгі Грециядағы адамның мақсаты, оның табиғаты мен мәні туралы сұрақтарды ашып, авторлар Аристотельдің «Жан туралы», [2] «Никомахова этикасы» [3] еңбектеріне сүйенді. Адам проблемасының генезисін зерттеу араб тілді орта ғасырдағы Шығыс перипатетиктерінің философиясындағы дереккөздерді талдаудың арқасында мүмкін болды. Бұл тұрғыда мынадай жұмыстар ерекше маңызға ие болды: Фарабидің «Сұрақтардың мәні» трактаты [4], Ибн Синаның (Авиценна) «Жан туралы» кітап [5]. Қазақ философиясындағы адами құндылықтар әлемінің феноменін зерттей отырып, авторлар Абай Құнанбаевтың «Қара сөздері» [6] мен Шәкәрім Құдайбердиевтің «Үш ақиқат» [7] атты жұмысын талдады. Экзистенциалистердің адам мәселесін талдауын қарастыра отырып, авторлар Жан Поль Сартрдың «Экзистенциализм – гуманизм» [8] және Мартин Хайдеггердің «Болмыс және уақыт» [9] шығармаларына сүйенді.

Сонымен қатар, мақалада рухани және ғылыми-теориялық мәдениеттің қазіргі деңгейіне сәйкес келетін жалпы ғылыми әдістеме қолданылды. Авторлар абстрактіліктен нақтылыққа өрлеу, нақты тарихшылық принципі (тарихи және логикалық бірлік) сияқты ғылыми әдістерді жүзеге асырды. Нақты тарихшылық тақырыптың тарихын зерттей отырып, тарихи дамып келе жатқан объектінің (үрдістің) логикасын қарастырады, бұл принцип тарихи процестің белсенді көрінуіне ықпал етеді. Тарихшылық тарихи үрдістің мәнін оның тұжырымдамалар жүйесінде қалыптасуы мен дамуы тұрғысынан бақылап, жаңғыртады.

Нәтижелері

1. Құндылықтар әлемінің басты феномені – адамның өзі, бұл идея бірден пайда болған жоқ, бірақ қоғамдық сананың ұзақ эволюциясының нәтижесі болды. Эпикурдың ілімі өмір талабын түсіну болып табылады. Ежелгі әлемде Сократ құндылықтар әлемінің феномені ретінде адамға бет бұрады. Аристотель адамды ақыл-ой мен білімге қабілетті, негізінен саяси жануар ретінде анықтайды, бұл мемлекеттің болуы, саясат жүргізу адамдарды барлық басқа тіршілік иелерінен ерекшелендіреді деп санайды.

Ежелгі философия адам феноменінің мәселесін шеше алмады, бірақ көптеген керемет идеяларды білдірді. Олар ең бастысы – адамды түсіну, оның мақсаты деп санайды, сонымен қатар олар объективті және әмбебап болуы керек сұлулық, шындық, әдемілік сияқты құндылықтарға назар аударды.

2. Орта ғасырдағы араб-мұсылман философиясында Әл-Фараби, Ибн Сина ілімдерінде адам ұғымы дамыды. Әл-Фарабидің пікірінше, бақытты түсіну ақылға қонымды білімнің көмегімен және философияны зерттеудің арқасында мүмкін болады, бақыт – бұл адам іс-әрекетінің мақсаты, ал жанының өзін-өзі жетілдіруі-өмірдің өзінде бақытқа апаратын жол. Ибн Синаның пікірінше, адам жанының алғашқы күші – бұл алыпсатарлыққа қатысты және алыпсатарлық ақыл деп аталады. Ойшылдың пікірінше, тәжірибеге қатысты және практикалық ақыл деп аталатын адам жанының екінші күші бар. Ибн-Сина өз дәуірінің адамы ретінде аспан әлемінің жоғары рухани болмыстары туралы идеялардан бас тартқан жоқ, бірақ сонымен бірге бұл өмірде ол адамды адамгершілік құндылықтарға бағыттады.

3. Кант адамның құрал емес, мақсат, тіпті мақсаттың мақсаты екенін үнемі айтады, сондықтан адам – бұл дүниедегі ең биік құндылық, оны басқа еш нәрсемен салыстыруға болмайды. Бұл Канттың моральдың күшті нүктесі болып табылатын гуманистік принцип.

4. Абай шығармашылығы әлемдік мәдениетте ерекше орын алады, ол рухани мәдениетті жаңа сатыға көтерді, қазақ болмысының бейнесінің жаңа үлгілерін берді. Ұлы ойшыл қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі барлық нәрседен түбегейлі ерекшеленетін жаңа дүниетанымды, жаңа ойлауды, жаңа құндылықтарды негіздеді. Сын сындарлы сипатқа ие, нәтижесінде жалпы адамзаттық мәселелер, жақсылық, адамгершілік, жанашырлық, мейірімділік, еркіндік және жауапкершілік идеялары көтеріледі. Абай «Қара сөздер» жұмысындағы дәстүрлі тәсілге қарағанда еңбек ұғымына жаңа көзқарас қалыптастырады. Ұлы ойшыл адамның, жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы еңбектің рөлін көрсетті, бұл еңбек пен іс-әрекеттің арқасында білімді, ғылымды түсінуге болады, сонымен бірге ұлы ойшыл еңбекті өмір сүру құралы ретінде түсінді. Ұлы данышпан кемелді, шынайы, мінсіз адамның жаңа идеясын жасады, білімге ұмтылған «толық адам» адамгершілік адам болып табылады, таңдау және жауапкершілік еркіндігін мойындайды. Ұлы гуманистің адамгершілік кодексі: «Адам бол», бұл осы әлемде шарлау және таңдау жасау қабілетін білдіреді. Осылайша, ұлы ойшыл ағартушылық, ақыл-ой және білім идеясын адам өмірінің барлық аспектілерін анықтайтын адам өмірінің негізгі принциптері ретінде жаңаша қарастырады.

5. Шәкәрімнің айтуы бойынша, бірінші ақиқатты иман ақиқаты құрайды. Екінші ақиқат-ғылымның ақиқаты. Үшінші шындық-бұл жанның ақиқаты, ар-ождан болып табылатын маңызды негіз. Ар-ождан жанның бастапқы қажеттілігі ретінде адамды моральдық жамандықтан тазартып, оны келісім мен бақыт үшін адамның рухани жетілуіне апаратын шындық.

6. Ы. Алтынсарин өзінің шығармалары арқылы қазақ халқының тағдырына, оның болашағына деген алаңдаушылығын көрсетуге тырысады. Адамның тағдыры, оның істері мен мұраттары, жоғары адамгершілік тұлғаны тәрбиелеу тәсілдері туралы құндылықтар, идеялар мен көзқарастар – бұл ағартушы көтерген мәселелер. Ы. Алтынсаринді қазақ қауымдастығын жоғары мәдени құндылықтар әлеміне таныстыруға тырысқан тұлға деп атауға болады.

Талқылау

Құндылықтар әлемінің басты феномені-адамның өзі, бұл идея бірден пайда болған жоқ, бірақ қоғамдық сананың ұзақ эволюциясының нәтижесі болды. Адамның өзі, оның рухани даму деңгейі, әлеуметтік прогреске қосқан үлесі немесе басқаларға пайдалы екендігі туралы сұрақ туындайды.

Мәдениет тарихында әртүрлі құндылықтар жүйесі болған. Ежелгі әлемде ләззат өмірдің ең үлкен пайдасы деп айтылды, Эпикур, Аристипп және басқалар осы көзқарасқа сүйенді. Эпикур адамның өмірі мен өлімі туралы айтады. Ол барлық жақсы және жаман нәрсе – бұл сезім, ал өлім – бұл сезімнен айыру деп сенді. Эпикур ұқыптылықпен өмір сүруге, атараксия жағдайында болуға кеңес береді, бұған ұқыптылық, модерация ықпал етеді, сонымен қатар барлық басқа қасиеттер парасаттылықтан пайда болды, оған сәйкес ақылмен, моральдық және әділ өмір сүру керек.

Ежелгі мәдениетте Сократ адамға құндылықтар әлемінің феномені ретінде жүгінеді, ал ойшыл өз назарын адамның табиғатына аударды. Сонымен қатар, Сократтың пікірінше, адамның мәні-оның жан дүниесі болып табылады оны, ол рационалды ойлау деп санайды. Ойшылдың пікірінше, өзін-өзі тану философияның басты және жалғыз мақсатына айналады, ал ақыл – бұл адамға ғана тән ерекше қасиет, Сократ үшін құндылықтардың табиғатын, жақсылық, жамандық, әділеттілік, батылдық, қалыс қалу және ең алдымен даналық бар екенін түсіндіру маңызды. Сократтың пікірінше, адам көбінесе құмарлықты, қайғы-қасіретті, кейде махабатты және көбінесе қорқынышты басқарады, бірақ адам білімді, ең алдымен өзін-өзі білуді басқаруы керек. Сократ әңгіме түрінде этикалық, моральдық сипаттағы сұрақтар қойды, ал өзінің әдісін, майевтиканы, логикалық әдістердің арқасында әңгімелесушіні шындықты тәуелсіз табуға жетелейтін мәнін қолданды. Сократтың ілімін адам жанын түсіну деп сипаттауға болады.

Ежелгі энциклопедист Аристотель адамды ақыл-ой мен білімге қабілетті, негізінен саяси жануар ретінде анықтайды, бұл мемлекеттің болуы, саясат жүргізу адамдарды барлық басқа тіршілік иелерінен ерекшелендіреді деп санайды.

Ортағасырлық әлемде Әл-Фараби адамға басынан бастап жақсылық немесе жамандық берілмейді, сонымен бірге ол туылмаған тоқушы немесе хатшы бола алмайды деп сендірді. Ол адамның ақыл-ойдың арқасында адам болғанын атап өтті. Әл-Фараби адамның қадір – қасиетінің басты ерекшелігін атап өтті – бұл жақсы мінез және ақыл-ой күші. Сонымен қатар, адамдарға қатысты адамзат байланыстырушы принцип болып табылады, ал адамдар адам тұқымына жататындықтан, әлемді бір-бірімен қолдауы керек. Әл-Фарабидің айтуы бойынша, бақытқа қол жеткізу мүмкін. Ойшыл адам бақытқа тек әдемі болған кезде ғана жетеді деп сенді. Әл-Фарабидің пікірінше, сұлулық философия өнеріне тән болуы мүмкін. Осылайша, ортағасырлық данагөйдің пікірінше, бақытты түсіну ақылға қонымды білімнің көмегімен және философияны зерттеудің арқасында мүмкін болады, бақыт – бұл адамның іс-әрекетінің мақсаты, ал адамның өзін-өзі жетілдіруі-өмірдің өзінде бақыттың жолы.

Ибн Сина (Авиценна) өзінің «Жан туралы» кітап атты еңбегінде адамның жан дүниесінен шыққан және басқа тіршілік иелерінде жоқ әрекеттердің ерекшеліктері бар деп мәлімдеді. Инстинктпен байланысты жануарлардан айырмашылығы, мысалы, құмырсқа жаңбырдан қорғау үшін жеуге болатын заттарды құмырсқаға сүйреп апарды, ал адам тек қоғамда өмір сүре алады, дейді Ибн Сина, адамға табиғаттағы заттардан гөрі көп нәрсе қажет, адамға дайын тамақ, киім қажет. Адам өзіне қажет нәрсені ала алмайды, сондықтан біреу нан пісіреді, біреу мата тоқады, бұл қоғамның қажеттілігін білдіреді. Ибн Сина мұның бәріне қол жеткізетінін айтады адам қоғамның арқасында. Жануарларға қатысты Авиценна киімдері әрқашан табиғатқа сәйкес келеді деп сенді. Ибн Синаның пікірінше, адам жанының алғашқы күші-бұл алыпсатарлыққа қатысты және алыпсатарлық ақыл деп аталады. Ойшылдың пікірінше, тәжірибеге қатысты және практикалық ақыл деп аталатын адам жанының екінші күші бар [5; 198]. Ибн Сина өз дәуірінің адамы ретінде аспан әлемінің жоғары рухани болмыстары туралы идеялардан бас тартқан жоқ, бірақ сонымен бірге бұл өмірде ол адамды адамгершілік құндылықтарға бағыттады.

Иммануил Кант өзінің адам туралы ілімін «Антропология прагматикалық тұрғыдан» кітабында сипаттаған. Канттың айтуынша, адам әлемдегі ең маңызды тақырып. Адам – бұл ең жоғары құндылық, бұл тұлға сонымен қатар адамның сана сезімі бар, оны барлық басқа тіршілік иелерінен жоғары қояды. Адам ойланады үстінен мағынасы адам болмысының сәйкес, ойшыл, мынадай философиялық сұрақтар қояды: «Мен нені біле аламын? Менің не істеуім керек? Мен не нәрсеге үміттенем аламын? Адам дегеніміз не?» Кант адамның, оның жанының өзін-өзі жетілдіру қажеттілігін атап өтеді: «өзіңіздің рухани және дене күштеріңізді олардың қайсысы сіздікі болатынын білмей пайда болуы мүмкін барлық мақсаттарға жарамды болатындай етіп дамытыңыз» [10; 434]. Канттың айтуынша, егер сіз парызды ұстансаңыз және моральдық заңды құрметтесеңіз, бұл әрекет моральдық болады.

Кант үнемі айтады, адам – құрал емес, ол мақсат, тіпті мақсаттың мақсаты екенін, сондықтан адамды сүйгіштігі – адамның ең маңызды рухани қасиеті. Адам сүйгіштік категориялық императивті, моральдық парызды сөзсіз орындауға негізделген.

XIX ғасырда антропологиялық философия абстрактілі диктаттан аулақ болғысы келетін, әмбебап белгілі бір адамның әлеміне бет бұрды, бұл сызық перспективалы болып шықты және экзистенциализм философиясында жауап тапты. Қазіргі батыс философиясының ең танымал бағыттарының бірі- экзистенциализм өкілдері адам мәселесін талдауды басқа контекстке енгізеді. Экзистенциалистердің пікірінше, адам үнемі қорқынышта, алаңдаушылықта, бас тарту сезімін, тәртіпсіздікті сезінеді. Мартин Хайдеггер өзінің «Болмыс және уақыт» атты еңбегінде адамның болмысын, өзі туралы «сұрақ қоюға» қабілетті жалғыз болмысты, экзистенцияны, яғни адамның әлеммен өзара әрекеттесуін ерекше атап өтеді. Хайдеггердің айтуынша, адамда бұл құралды көруге болмайды, адамның жоғары мақсатын ұмытпау керек. Адам өзінің өмірінен шығып, әлемге мәнмен мағынасын береді.

Философия тарихында Марсель, Сартр, Ясперс адамды түпкілікті және өлім адамы ретінде қарастырды, көбінесе қайғылы парадоксалды, онда тек өзін-өзі тану іргелі болып табылады. Экзистенциалды философияның ерекшелігін атап өту керек, оған сәйкес әрбір адам өз өмірінің шекараарын, демек, адамның жауапкершілігін білуі керек.

Осылайша, Сартр және басқа экзистенциалистер адам өмірінің мәні мен моральдық таңдау процестерінің мәнін ашқысы келді. Сартр өзінің «Экзистенциализм – гуманизм» атты еңбегінде адам өмірінің ерекшелігін ашады. Ол заттарды жасау кезінде (мысалы, кітап немесе пышақ) адам оның идеясын қалыптастырады, яғни мәні өмір сүруден бұрын болады [8; 322]. Сартрдың пікірінше, адаммен жағдай мүлдем басқаша, мұнда тіршілік мәні бар. Ойшылдың пікірі бойынша: «ол кейіннен ғана адам болады және өзін өзі жасайтын адам болады» [8; 323]. Сондықтан Сартр адамның ең алдымен жоба екенін айтады, сонымен қатар адамның адам мәнін алу процесі оның бүкіл өмірін жалғастыра алады.

Адам еркін, ол шешім қабылдауы керек (бірақ объективті нормалар мен ережелер жоқ) және ол қандай тұлға болатынын анықтауы керек. Экзистенциалды жұмбақтың мәні таңдаудан басталады, өйткені таңдау адамның өз мәнін иемденуінің бастапқы нүктесі болып табылады, яғни адам өзі жасайтын нәрсе ғана, яғни адам алдымен бар, ал мәні өмір процесінде пайда болады немесе иемденеді, бұрыннан бар.

Экзистенциалды ойлаудың тамыры классикалық философияны жалпыға бірдей, дерексіз, рух, материя, Құдайды бәрінен жоғары қою үшін сынға алған Серен Кьеркегор оралады және олар белгілі бір адамды бағындыруға тырысады. Кьеркегор адамның өзінде классикалық философия тек оның мәнін бөліп, абстрактілі түрде қарастыратынын атап өтті. Кьеркегордың пікірінше, абстрактілі маңызды қарастырудың жабайы табиғатына экзистенциалды ену философияны тірі адамнан өзінің ойларымен, эмоцияларымен, азаптарымен алшақтатады, нәтижесінде кез-келген жеке, жеке тұлға жалпы ұмытып кетуді қалайтын жағдай пайда болды. Адам өзін Құдайдың еркіне бағынып, экзистенциалды түрде ойлауы керек, яғни шынайы болмысқа негізделген абсолютке сәйкес өмір сүруі керек. Серен Кьеркегордың айтуынша, адам өмір сүріп, өлгісі келетін шындықты ашуы керек. Серен Кьеркегор қойған мәселелер философияда ежелден бері қарастырылып келеді. Бұл мәселелер өмірдің мәні өмір мен өлім азап жалғыздық үрей ұят сенім қанағат ізгілік тағдыр бақыт жігер уайым.

Адам феноменіне отандық, қазақ философиясында да көңіл бөлінеді. Абай шығармашылығында адам мәселесі басты орын алады. Құнанбаевтың «Қара сөздері» – адамзаттың философиялық-әдеби ескерткіші.

Осы тұрғыда ол шығыс философиясының дәстүрін жалғастырды, адам өмірінің мәні туралы ойлады, ескі өмір салтын сынға алды, қазақтарды белсенділікке, жауапкершілікке шақырды. Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастары жан-жақты және сарқылмас. Абай шығармашылығының қайнар көздері – ауызша халық шығармашылығы, ақындар, жыраулар шығармашылығы, мақал-мәтелдер, афоризмдер. Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуының алғышарты орыс мәдениеті және батыс мәдениеті болып табылады. Абай орыс тілі мен әдебиетін зерттеді, Семей кітапханасына тұрақты келуші болды. Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасу көздері Шығыс поэзиясы болып табылады, Навои, Фирдоуси, Шамси, Хамза шығармашылығымен кейінірек Конфуций, Лао цзы, Будда, Қожа Ахмет Яссауи шығыс философиясымен танысады.

Идеалды адам білімге ұмтылады, ойшыл мұндай адам күніне бір рет немесе аптасына бір рет «алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзін өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзін де білмей қалыппысың?» туралы есеп беру керек деп жазды... [6; 84], ақылды адам айналасындағы әлемді біледі және адамдарға пайда әкелуге тырысады «есті адам, орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен дағы, күнінде айтса құлақ, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен», ақымақ адам «Есер кісі орнын таппай, не болса сол, бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен-дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен» жақсы көреді [6; 83].

Идеалды адам міндетті түрде моральдық адам, жақсылық пен жамандықты ажыратады, оның болмысының (тіршіліктің) негізі еңбек болып табылады. Абай екінші сөзінде қазақтардың ескі өмір салтына сын көзбен қарады. Ұлы ойшыл замандастарының өмірін, құндылықтарын, мұраттарын сынға алды, қазақтардың өмір салтын басқа халықтардың өмір салтымен салыстыра отырып, дәстүрлі қазақ өмір сүру тәсілінің артта қалғанын көрсетті. Ұлы гуманисті сынау сындарлы болып табылады, ол

қазақтардың дәстүрлі идеялары мен құндылықтарын сынға алып қана қоймай, оларға прогресс білдіретін жаңа пікірлерді қарсы қойды, қазақтарды қызметке, белсенділікке және жеке жауапкершілікке шақырды.

Абай «Қара сөзіндердің» екінші сөзінде көптеген халықтар еңбек ету, сауда жасау қабілетімен қазақтардан озғанын атап өтті. Ойшылдың пікірінше, еңбек адамның, жеке тұлғаның қалыптасуында үлкен маңызға ие, еңбек – адам болмысының негізі, оны Абай өте жақсы түсінеді және ол қазақтардың санасына еңбектің жаңа түсінігін енгізуге тырысады. Абай былай деп жазды: «Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһары жауласпайды! Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп сол айдап кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық – бәрі соларда.

Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда» [6; 68].

Абай бекершілікті, қорқақтықты, өзіншілдікті, бекершілікті, жалқаулықты сынға алды, он төртінші сөзінде ұлы ойшыл ар-намысын жоғалтқан және ұят сезінбейтіндерді, өлшем сезімін жоғалтқан адамдарды адам деп айту қиын екенін атап өтті. Ойшыл үшін ең бастысы – рухани қасиеттер. «Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды. Өртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, езіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі, асықтық та – жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады» [6; 82].

Бір жағынан, Абай адамның, тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы еңбектің рөлін көрсетті, еңбектің, қызметтің арқасында білімді, ғылымды түсінуге болады, сонымен қатар ұлы ойшыл еңбекті өмір үшін құрал, оның болмысының негізі ретінде де түсінді, сондықтан жиырма бесінші сөзінде Абай бұл туралы былай жазды: «Мал тапса, қарын тояды. Онан соң, білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі» [6; 92].

Он төртінші сөзінде Абай жүрекпен туылатын адамгершілік (адамсүйгіштік), қайырымдылық, жанашырлық сияқты ең жақсы адами қасиеттерді атайды.

Отыз сегізінші сөзінде Абай «шынайы сенуші адам үш қасиетке: білімге, адалдық пен жанашырлыққа ие болуы керек» деп жазды, сонымен қатар ол үш нәрседен аулақ болу керек екенін көрсетеді – бұл надандық (білімнің болмауы), жалқаулық (бастаманың болмауы, қорқақтық) және зұлымдық (адамгершілікке қарсы, адамдарға жамандық жасауға бейім). Бұл жамандықтарды қалай жоюға болады және оларға не қарсы тұруға болады? Ұлы ойшыл және гуманист – Абай оларды жою және туған халқына деген махаббатпен, әділдікке қол жеткізуге көмектесетін біліммен қарсы тұру мүмкін деп есептейді [6; 128].

Абай былай деп жазды: «Адамшылықтың алды – махаббат, ғадалат, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ» [6; 142]. Сонымен қатар, ұлы ойшыл адамның таңдау еркіндігі мен адамның жауапкершілігін мойындады. Ж.М. Әбділдин былай деп жазды: «Абай ұлы гуманист ретінде адам бостандығын, адам таңдау еркіндігін, адам жауапкершілігін мойындайды» [6; 295]. Абай осы дүниедегі адамның мәртебесін анықтай отырып, адамның өмірдегі орны оның еңбегімен, іскерлігімен, білімімен анықталатынын, оған бұл орынды ешкім бермейтінін және он сегізінші сөзінде бір адамның екіншісінен немен ерекшеленетінін атап өтеді, ол рухани қасиеттерді – бұл ақыл, эрудиция, ар-ождан және сүйкімділік деп атайды.

Абай Құнанбаев адамды адамгершілік жағынан жетілдіру мәселелерін шешуге тырысты. «Адам бол» – бұл негізгі қағида Абайдың «Қара сөздері» жұмысында қызыл жіппен өтеді. Абай шығармашылығында адам мәселесі басты орын алады. Бұл тұрғыда ол шығыс философиясының дәстүрін жалғастырды, адам өмірінің мәні туралы ойлады, ескі өмір салтын сынға алды, қазақтарды белсенділікке, жауапкершілікке, таңдау еркіндігіне шақырды және қазақтар міндетті түрде ағартылған халық болуы керек, адамның мәні-махаббат, әділеттілік және шынайылық. Адамдар бұл бастамаларсыз жасай алмайды. Абай жүрекпен туылатын адамгершілік (адамға сүйіспеншілік), қайырымдылық, жанашырлық сияқты ең жақсы адами қасиеттерді атайды.

Абай осы дүниедегі адамның мәртебесін анықтай отырып, адамның өмірдегі орны оның еңбегімен, іскерлігімен, білімімен анықталатынын, оған бұл орынды ешкім бермейтінін атап өтеді. Он сегізінші сөзінде ол бір адамның екіншісінен қалай ерекшеленетінін көрсетеді, ол ақыл, эрудиция, ар-намыс және сүйкімділік сияқты келесі рухани қасиеттерді атайды.

Осыған сүйене отырып Абай өз шығармаларында қазақ халқының білім, әділеттілік, сана-сезімі, даналығы рөлін көтерді.

Қазақ философиясында Шығыс және Батыс ағартушыларының еңбектерін зерттеген Шәкәрім Құдайбердиев өзінің «Үш анық» атты еңбегінде адамның қарапайымдылығын, әділдігін, мейірімділігін қоса алғанда, жоғары құндылық – азамат – ар-ождан деп бөліп көрсетеді. Ұждан-ар-ождан және рухани көтерілу үшін ең күшті тірек, бұл Шәкәрім үш ақиқат деп атайды. Шәкәрімнің айтуы бойынша, бірінші ақиқатты иман ақиқаты құрайды. Екінші ақиқат-ғылымның ақиқаты. Үшінші шындық – бұл жанның ақиқаты, ар-ождан болып табылатын маңызды негіз [7; 71]. Ар-ождан жанның бастапқы қажеттілігі

ретінде адамды моральдық жамандықтан тазартып, оны келісім мен бақыт үшін адамның рухани жетілуіне апаратын шындық.

Осылайша, ұлы ойшыл ағартушылық, ақыл-ой және білім идеясын адам өмірінің барлық аспектілерін анықтайтын адам өмірінің негізгі принциптері ретінде жаңаша қарастырады.

Абаймен қатар қазақ педагогикасының ғана емес, сондай-ақ әдебиеттің, публицистиканың, журналистиканың, кітапхана ісінің негізін қалаушылардың бірі Ыбырай Алтынсаринді де атап өткен жөн. Тарихизм принципін ескере отырып, Ы. Алтынсариннің қызметін оның уақытынан бөлек қарастыруға болмайды. Революцияға дейінгі қазақ қоғамдық және ғылыми ойының ең жарқын өкілі бола отырып, Алтынсарин өз шығармашылығымен этнопедагогиканың іргетасын қалады. Замандастар Ы. Алтынсарин оны «Жалпы адамзаттық моральдың таза ақиқатының жолсерігі» деп атады [11].

Абай сияқты Алтынсарин тұлға және оны тәрбиелеу мәселесін көтерді. Ы. Алтынсарин адамның әлеуметтік ортада қалыптасатынына сенімді болды. Оларға балабақшалар, мектептер, колледждер және жоғары оқу орындары жатады. Ы. Алтынсарин мектептерге көп көңіл бөлді, оның ойынша: «Мектептер – қазақтардың қалыптасуының басты серіппесі, ондағы қазақ халқының болашағы». Торғайдағы қолөнер училищесінің ашылуында сөйлеген сөзінде Ы. Алтынсарин былай дейді: «Табиғи ақыл оны қоршап тұрған нәрсені ғана қамтып алады, ал оны дамытып, көрмеген нәрсені тануға қабілетті ете алады, тек зайырлы білімнің күшіне келеді...» [13]. Қазақ мектептерін ұйымдастыру кезінде Ы. Алтынсарин зайырлы білімнің негізін қалады «Мектеп діндердің ықпалынан тыс жаңа азаматтарды, жаңа өмір үшін күресушілерді дайындауы керек. Ол халық үшін мәдениетті, ғылымды және тілдерді меңгерудің әліппесіне айналуы тиіс» [12].

Ы. Алтынсариннің педагогикалық көзқарастары өзінің мәні бойынша жаңа мәдени тұлғаның көзқарастар жүйесін сөздің кең мағынасында – жаңа әдеттермен, бұйрықтармен, тәртіптермен, гигиена, санитария, қолөнер және өнер бастауларымен көрсетеді. Білім нақты болуы керек, адамның ақыл-ой және адамгершілік дамуына ықпал етеді, еңбек тәрбиесіне көп көңіл бөлді. Еңбек туралы ойлана отырып, ол оның мағынасын жеке басының әл-ауқатын, қанағаттануын қамтамасыз ету үшін емес, оның әлеуметтік маңыздылығын атап өтті. «Қыпшақ Сейітқұл», «Байдың ұлы және кедейдің ұлы», «Өтіріктің зияны», «Надандық», «Киіз үй және ағаш үй» және басқа да әңгімелерде. Ы. Алтынсарин еңбексүйгіштікті арттырады, нақты адамды тәрбиелейтін еңбек деп тұжырымдайды, тек еңбекқор адам қоғамдық өмірдегі кез-келген кедергілер мен проблемаларды жеңе алады. Моральдық қасиеттерді көтеру «Надандықтың зияны, әлеуметтік теңсіздік, отырықшы өмір салтының артықшылығы, білім мен ғылымның пайдасы» деп айыптады [14].

Адам мәселесі туралы пайымдай отырып Ы. Алтынсарин әңгімелесушілер мен өсекшілерді айыптайды, кім көп сөйлесе, «қолайлы жағдайда саған жала жабуға» қабілетті деп бекітеді, тек жақсы адамның «бетінде жарық сәулесі түседі» деп атап көрсетеді [13].

Қорытынды

Адам феномені мәселесі тарих дамуының барлық кезеңдерінде дерлік зерттелді. Қазіргі уақытта бұл проблема өзектілігін жоғалтқан жоқ. Ежелгі философияда Сократ құндылықтар әлемінің феномені ретінде адамға бет бұруды жүзеге асырады, сол арқылы ойшыл адам табиғатына баса назар аударды. Сонымен қатар, Сократтың пікірінше, адамның мәні-оның ақыл-ойы деп санайтын жаны. Ойшылдың пікірінше, өзін-өзі тану философияның басты және жалғыз мақсатына айналады, ал ақыл – бұл адамға ғана тән ерекше қасиет. Сократ әңгіме түрінде этикалық, моральдық сипаттағы сұрақтар қойды, ал өзінің әдісін, майевтиканы, логикалық әдістердің арқасында әңгімелесушіні шындықты тәуелсіз табуға жетелейтін мәнін қолданды. Сократтың ілімін адам жанын түсіну деп сипаттауға болады.

Ортағасырлық әлемде Әл-Фараби адамға басынан бастап жақсылық немесе жамандық берілмейді, сонымен бірге ол туылмаған тоқушы немесе хатшы бола алмайды деп сендірді. Ол адамның ақыл-ойдың арқасында адам болғанын атап өтті. Әл-Фараби адамның қадір – қасиетінің басты ерекшелігін атап өтті-бұл жақсы мінез және ақыл-ой күші. Сонымен қатар, адамдарға қатысты адамзат байланыстырушы принцип болып табылады, ал адамдар адам тұқымына жататындықтан, әлемді бір-бірімен қолдауы керек. Әл-Фарабидің айтуы бойынша, бақытқа қол жеткізу мүмкін. Ойшыл адам бақытқа тек әдемі болған кезде ғана жетеді деп сенді. Әл-Фарабидің пікірінше, сұлулық философия өнеріне тән болуы мүмкін. Осылайша, ортағасырлық данағөйдің пікірінше, бақытты түсіну ақылға қонымды білімнің көмегімен және философияны зерттеудің арқасында мүмкін болады, бақыт – бұл адамның іс-әрекетінің мақсаты, ал адамның өзін-өзі жетілдіруі-өмірдің өзінде бақыттың жолы.

Ибн-Сина (Авиценна) өзінің «Жан туралы» кітап атты еңбегінде адамның жан дүниесінен шыққан және басқа тіршілік иелерінде жоқ әрекеттердің ерекшеліктері бар деп мәлімдеді. Инстинктпен байланысты жануарлардан айырмашылығы, мысалы, құмырсқа жаңбырдан қорғау үшін жеуге болатын заттарды құмырсқаға сүйреп апарды, ал адам тек қоғамда өмір сүре алады, дейді. Ибн Синаның пікірінше, адам жанының алғашқы күші-бұл алыпсатарлыққа қатысты және алыпсатарлық ақыл деп аталады. Ойшылдың пікірінше, тәжірибеге қатысты және практикалық ақыл деп аталатын адам жанының екінші күші бар. Ибн Сина өз дәуірінің адамы ретінде аспан әлемінің жоғары рухани болмыстары туралы идеялардан бас тартқан жоқ, бірақ сонымен бірге бұл өмірде ол адамды адамгершілік құндылықтарға бағыттады.

Экзистенциалды философияның ерекшелігін атап өту керек, оған сәйкес әрбір адам өз өмірінің шекараларын, демек, адамның жауапкершілігін білуі керек. Адам еркін, ол шешім қабылдауы керек (бірақ объективті нормалар мен ережелер жоқ) және ол қандай тұлға болатынын анықтауы керек. Экзистенциалды жұмбақтың мәні таңдаудан басталады, өйткені таңдау адамның өз мәнін иемденуінің бастапқы нүктесі болып табылады, яғни адам өзі жасайтын нәрсе ғана, яғни адам алдымен бар, ал мәні өмір процесінде пайда болады немесе иемденеді, бұрыннан бар.

Адам феноменіне отандық, қазақ философиясында да көңіл бөлінеді Абай шығармашылығында адам мәселесі басты орын алады. Құнанбаевтың «Қара сөздері» – адамзаттың философиялық-әдеби ескерткіші.

Осы тұрғыда ол шығыс философиясының дәстүрін жалғастырды, адам өмірінің мәні туралы ойлады, ескі өмір салтын сынға алды, қазақтарды белсенділікке, жауапкершілікке шақырды.

Абай шығармашылығында адам мәселесі басты орын алады. Бұл тұрғыда ол шығыс философиясының дәстүрін жалғастырды, адам өмірінің мәні туралы ойлады, ескі өмір салтын сынға алды, қазақтарды белсенділікке, жауапкершілікке, таңдау еркіндігіне шақырды және қазақтар міндетті түрде ағартылған халық болуы керек..

Абай осы дүниедегі адамның мәртебесін анықтай отырып, адамның өмірдегі орны оның еңбегімен, іскерлігімен, білімімен анықталатынын, оған бұл орынды ешкім бермейтінін атап өтеді. Он сегізінші сөзінде ол бір адамның екіншісінен қалай ерекшеленетінін көрсетеді, ол ақыл, эрудиция, ар-намыс және сүйкімділік сияқты келесі рухани қасиеттерді атайды.

Абайдың дүниетанымы өте мазмұнды, қазіргі замандастары үшін ерекше. Ғасырлық алшақтыққа карамастан, ойшыл көтерген мәселелер әлі де орын алуы тиіс. Абайдың көзқарастары күрделі әлеуметтік-тарихи жағдайларда, бір жағынан, орыс ағартушылығының ықпалымен, екінші жағынан, қазақ зиялыларының егемендік үшін ұлт-азаттық күресі, үшінші жағынан, патшалықтың қатан отаршылдық саясатының ықпалымен қалыптасты.

Осыған сүйене отырып Абай өз шығармаларында қазақ халқының білім, әділеттілік, сана-сезімі, даналығы рөлін көтерді.

Өте күрделі карама-қайшы тарихи жағдайларда ойшыл халықты ана тілін ұмытпай, орыс тілін оқуға және түсінуге шақырды. Ұлт ретінде сақтанып қалу үшін қоғамда болып жатқан қазіргі үдерістерді түсіну, өз егемендігін сақтау үшін жұмылдыру, патша өкіметінің қолында қуыршақ болмау қажет болды.

Қазақ философиясындағы адамның рухани кемелдену идеясын Шәкәрім Құдайбердиев жалғастырды. Ойшыл Шығыс және Батыс ағартушыларының еңбектерін зерттеген, Шәкәрім Құдайбердиев өзінің «Үш анық» атты еңбегінде адамның қарапайымдылығын, әділдігін, мейірімділігін қоса алғанда, жоғары құндылық – азамат – ар-ождан деп бөліп көрсетеді. Уждан-ар-ождан және рухани көтерілу үшін ең күшті тірек, бұл Шәкәрім үш ақиқат деп атайды. Шәкәрімнің айтуы бойынша, бірінші ақиқатты иман ақиқаты құрайды. Екінші ақиқат-ғылымның ақиқаты. Үшінші шындық-бұл жанның ақиқаты, ар-ождан болып табылатын маңызды негіз. Ар-ождан жанның бастапқы қажеттілігі ретінде адамды моральдық жамандықтан тазартып, оны келісім мен бақыт үшін адамның рухани жетілуіне апаратын шындық.

Осылайша, қазақ ойшылдары адам өмірінің барлық аспектілерін анықтайды және адам өмірінің негізгі принциптерін жаңаша қарастырады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Жаңа Қазақстан: жаңарту және жаңғырту жолы. 2022 жыл 16 наурыз. [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953>
- 2 Аристотель. О душе. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии / Редкол.: И.Т. Фролов и др.; Сост. П.С. Гуревич. - М.: Политиздат, 1991. – 461с.
- 3 Аристотель. Никомахова этика / под. ред. А.И. Доватур и Ф.Х. Кессиди. Аристотель Сочинения: [в 4-х т.] Т. 4. – М.: Мысль, 1984. – 830 с.
- 4 Аль-Фараби. Существо вопросов. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии / Редкол.: И.Т. Фролов и др.; Сост. П.С. Гуревич. - М.: Политиздат, 1991. – 461с.
- 5 Ибн-Сина (Авиценна). Книга о душе. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир - эпоха Просвещения / Редкол.: И.Т. Фролов и др.; Сост. П.С. Гуревич. – М.:Политиздат, 1991. – 461с.
- 6 Құнанбаев А. Қара сөздер. – Семей: Международный клуб Абая, 2001. – 264 б.
- 7 Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. – Алматы: Әлем, 1991. – 39 б.
- 8 Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм В кн.: Сумерки богов. пер. с англ: М.Н. Грецкий – М.: Политиздат, 1990. – 398 с.
- 9 Хайдеггер М. Бытие и время. Мир философии: Ч. 2 Человек. Общество. Культура. пер. с нем. В.В. Библихина.– М.: Политиздат, 1991. – 624 с.
- 10 Кант И. Сочинения [в 6-ти т.] Т. 3; под общ. ред. В.Ф. Асмуса. А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1964. – 799 с.

- 11 Ситдыков А.С. Педагогические идеи и просветительская деятельность И. Алтынсарина. – Алма-Ата: Мектеп, 1968. – 148 с.
 12 Эфиров А.Ф. Ибрай Алтынсарин. Жизнь и педагогическая деятельность. – Алма-Ата; Учпедгиз, 1949. – С. 32
 13 Алтынсарин И. Избранные произведения. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957. – 466 с.

REFERENCES

- 1 Address of the head of state Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan. New Kazakhstan: the path of renewal and modernization (march 16, 2022). (n.d.). Retrieved from <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953>
 2 Frolov, I.T. (1991). Aristotel. O dushe. Chelovek: Mysliteli proshlogo i nastoiashchego o ego zhizni, smerti i bessmertii [Aristotle. About the soul. Man: Thinkers of the past and present about his life, death and immortality]. Moscow: Politizdat [in Russian].
 3 Dovatur, A.I. & Cassidy, F.X. (1984). Nikomahova etika. Aristotel Sochineniia [Aristotle. Nikomakhova ethics. Aristotles Writings] (Vols. 1-4). Moscow: Thought [in Russian].
 4 Frolov, I.T. (1991). Al-Farabi. Sushchestvo voprosov. Chelovek: Mysliteli proshlogo i nastoyashchego o ego zhizni, smerti i bessmertii [The substance of the questions. Man: Thinkers of the past and present about his life, death and immortality]. Moscow: Politizdat [in Russian].
 5 Frolov, I.T. (1991). Ibn-Sina (Avicenna). Kniga o dushe. Chelovek: Mysliteli proshlogo i nastoyashchego o ego zhizni, smerti i bessmertii. Drevnii mir – epoha Prosveshcheniya [A book about the soul. Man: Thinkers of the past and present about his life, death and immortality. The Ancient World – the Age of Enlightenment]. Moscow: Politizdat [in Russian].
 6 Qūnanbaev, A. (2001). Qara sözder [Words of edification]. Semey: Mezhdunarodnyy klub Abaya [in Kazakh].
 7 Qudaiberdyuly, Sh. (1991). Ysh anyq [Three clearly]. Almaty: Alem [in Kazakh].
 8 Sartre, J.P. (1991). Ekzistencializm – eto gumanizm. V kn.: Sumerki bogov [Existentialism is humanism. In the book: Twilight of the Gods]. (M.N. Gretskaa, Trans). Moscow: Politizdat [in Russian].
 9 Heidegger, M. (1991). Bytie i vremia. Mir filosofii: Ch. 2 Chelovek. Obshchestvo. Kultura [Being and Time. The world of philosophy: Part 2 People. Society. Culture]. (V.V. Bibikhin, Trans). Moscow: Politizdat [in Russian].
 10 Asmus, V.F., Gulyga, A.V. & Oizerman, T.I. (1984). Kant I. Sochineniia v 6-ti t. [Kant I. Works in 6 vols.]. Moscow: Thought [in Russian].
 11 Sitdykov, A.S. (1968). Pedagogicheskie idei i prosvetitel'skaya deyatelnost I. Altynsarina [Pedagogical ideas and educational activities of I. Altynsarin]. Alma-Ata: Mektep [in Russian].
 12 Efirov, A.F. (1949). Ibrai Altynsarin. Zhizn i pedagogicheskaiia deyatelnost [Ibrai Altynsarin. Life and pedagogical activity]. Alma-Ata: Uchpedgiz [in Russian].
 13 Altynsarin, I. (1957). Izbrannye proizvedeniia [Selected works]. Alma-Ata: Publishing Hous of the Academy of Sciences of the KazSSR [in Russian].

Д.Т. Сыздыкова¹, А.Т. Ташимова^{1*}

¹Инновационный Евразийский университет, Казахстан

Феномен человека: историко-педагогический аспект

Авторы рассматривают проблему феномена мира ценностей человека, чтобы соединить разрозненные элементы представлений о человеке в осмысленное единство. Возникает необходимость критического исследования истории данной проблемы, ее генезиса и развития для выявления позитивного потенциала и прогрессивных идей. Поэтому представляет интерес обращение к классической традиции понимания человека со времен античности и до сегодняшнего дня.

Цель статьи – рассмотреть, как на различных этапах истории известные мыслители понимали сущность и природу человека.

В статье используется философская методология, которая соответствует современному уровню духовной и научно-теоретической культуры. Авторы применяют такие научные методы, как восхождение от абстрактного к конкретному, принцип конкретного историзма (единство исторического и логического). Конкретный историзм позволяет рассмотреть логику исторически развивающегося предмета (процесса), данный принцип способствует активному отражению исторического процесса. Историзм прослеживает и воспроизводит сущность исторического процесса с точки зрения его становления и развития в системе понятий.

Анализ показал, что в античной культуре поворот к антропологической проблеме осуществил Сократ, который утверждал, что разум – это уникальное свойство человека. В арабо-мусульманской философии средневековья рассматривали вопрос о человеке в учениях Аль-Фараби, Ибн - Сины. Ибн Сина, как человек своей эпохи, не отказался от представлений о высших духовных реалиях небесного

мира, но в то же время в этой жизни он направил человека к нравственным ценностям. Кант в своей философии постоянно указывает, что человек не средство, а цель, и даже цель целей и поэтому человеколюбие является важнейшим духовным качеством человека, это гуманистический принцип, который является сильной стороной кантовской морали.

Абай разработал новый идеал целостного человека – «толық адам». Нравственный кодекс великого гуманиста – «Адам бол». Абай отмечает, что красивым и сильным делают человека его ум, эрудиция, честь и обаяние, он ориентируется на духовность, знание, образование и культуру. Шакарим Кудайбердиев считал, что совесть как первичная потребность души - это истина, которая очищает человека от нравственного зла и ведет его к духовному совершенству и воспитанию человечности.

Ключевые слова: человек, знание, воспитание, нравственность, жизнь, смерть, совесть, счастье, добро, ответственность.

D.T. Syzdykova¹, A.T. Tashimova^{1*}
¹Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

The phenomenon of man: historical and pedagogical aspect

The authors considered the «eternal» and always exciting problem of the phenomenon of the world of human values, proceeding from the basic philosophical thesis: man as a goal and value, in order to combine disparate elements of ideas about man into a meaningful unity. There is a need for a critical study of the history of this problem, its genesis and development in order to identify positive potential and progressive ideas. Therefore, it is of interest to turn to the classical tradition of understanding man from antiquity to the present day.

Purpose - the authors attempt to consider: how at various stages of history famous thinkers understood the essence and nature of man, which implies a holistic study of the problem of the phenomenon of the world of human values in a historical, philosophical and pedagogical context.

The article uses a philosophical methodology that corresponds to the modern level of spiritual and scientific-theoretical culture. The authors implemented scientific methods such as the ascent from the abstract to the concrete, the principle of concrete historicism (the unity of historical and logical). Concrete historicism, exploring the history of the subject, considers the logic of a historically developing subject (process), this principle contributes to the active reflection of the historical process. Historicism traces and reproduces the essence of the historical process from the point of view of its formation and development in the system of concepts.

The analysis showed that in ancient culture, the turn to the anthropological problem was carried out by Socrates, who argued that reason is a unique property of man. In the Arab-Muslim philosophy of the Middle Ages, the question of man was considered in the teachings of Al-Farabi, Ibn Sina. Ibn Sina, as a man of his era, did not give up ideas about the higher spiritual realities of the heavenly world, but at the same time in this life he directed a person to moral values. Kant in his philosophy constantly points out that a person is not a means, but an end, and even the goal of goals, and therefore philanthropy is the most important spiritual quality of a person, it is a humanistic principle that is the strength of Kant's morality.

Abai has developed a new ideal of a holistic person – «toлық адам». The moral code of the great humanist is «Адам бол». Abai notes that a person's mind, erudition, honor and charm make him beautiful and strong, he focuses on spirituality, knowledge, education and culture. Shakarim Kudaiberdiyev believed that conscience as the primary need of the soul is the truth that cleanses a person from moral evil and leads him to spiritual perfection and the education of humanity.

Keywords: man, knowledge, education, morality, life, death, conscience, happiness, goodness, responsibility.

Қолжазбаның редакцияға келіп түскен күні: 17.05.2022 ж.